

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA "JÚREK" HÁM "BAWÍR" KONCEPTLERINIŇ QOLLANÍLÍWÍ

Kayıpnazarova Ulbanu

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanış doktorantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12552437>

Annotaciya. Maqalada qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpesi bolǵan naqıl-maqallarda qollanılǵan "júrek" hám "bawır" konceptlerine lingvomádeniy analiz islendi. Jáne de koncept túsinigine toqtalıp ótildi. Naqılardıń frazeologizmlerden ayırmashılıǵı, mánileri olardaǵı frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri ilimiy kóz qarastan talqıǵa alındı.

Gilt sóz: Koncept túsinigi, lingvokulturalogiya, psixika, naqıl-maqal túsinigi, frazeologizm, grammatika, úrip-ádet, isenim, tuyǵı-sezim, minez-qulıq.

USE OF THE CONCEPTS OF "HEART" AND "LIVER" IN THE PROVERBS OF THE KARAKALPAK PEOPLE

Abstract. The article develops a linguocultural analysis of the concepts "heart" and "liver" in the proverbs of the Karakalpak people. The difference between proverbs and phraseological units, their meaning and the use of phraseological units in them has been proven by scientific and theoretical data.

Key words: Concept, linguoculturology, psyche, understanding of proverbs, phraseology, grammar, custom, faith, feeling, behavior.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОНЯТИЙ «СЕРДЦЕ» И «ПЕЧЕНИ» В КАРАКАЛПАКСКИХ СБОРНИКАХ

Аннотация: В статье развит лингвокультурологический анализ концептов «сердце» и «печень» в пословицах каракалпакского народа. Отличие пословиц от фразеологизмов, их значения и употребления в них фразеологизмов доказано научными и теоретическими данными.

Ключевые слова: Концепт, лингвокультурология, психика, понимание пословиц, фразеология, грамматика, обычай, вера, чувство, поведение.

«Koncept» túsiniginiń júdá abstrakt ekenligi, onıń tiykarındaǵı «mental struktura» anıq materiallıq kóriniske iye bolmastan, al aqıl-sanalıq procesinde payda bolatuǵın sanadaǵı dúzilme ekenligini menen baylanıslı. Sonday-aq, «koncept» ataması túsinik, máni, mazmun sıyaqlı basqa mental qubılıslar menen qatar turadı. Olardıń óz ara qatnasın anıqlaw, ayırmashılıq belgilerin ajratıw mashqalası da payda boldı.

«Koncept» ataması latın tilindegi *concipere* (toplaw, oylanıp qalıw, baslap jiberiw) sózinen alınǵan. Bul sóz francuz tilinen inglis tiline «túsiniw» kórinisinde ózlestirilgen. Negizinde, *conseptus* sóziniń terminge aylanıwı filosofiyada konceptualizm baǵdarınıń payda bolıwı menen baylanıslı. Bul baǵdardıń tiykarın salıwshılar Pyer Abelyar (1079-1142) hám Jon Lokk (1632-1704) obyektiv dúnyada ayırıqsha predmetler bar ekenligin kórsetedi, olar arasındaqı baylanıslardıń sanadaǵı sáwleleniwı nátiyjesinde universalıyalar tuwıladı hám koncept payda boladı degen ideyanı usınıs etedi.[1:55]

Bir tárepten koncepttiń quramalılıǵı, ekinshi tárepten K.Xardi aytıp ótkenindey, hár bir koncept «bar bolǵan barlıq elementler hám process túrleriniń konstellyaciyası bolıp esaplanadı, sonıń ushın hárqanday abstrakt túsiniw ózine tiyisli bolǵan sezim-tuyǵı menen baylanısqan boladı».

Principial tárepten pútkilley basqa anıqlama A.Solominge tiyisli. Onıń pikirinshe, koncept – bul konkret turmıslıq túsiniwler tiykarında payda bolǵan abstrakt ilimiy túsiniw (Solomin, 1995: 246). Bunday qatnas jasaw S.D.Kacnelsonnıń pikirine sáykes keledi, yaǵnıy túsindirme sózliklerde beriletuǵın kúndelikli turmıstaǵı bilimlerde formalıq hám mazmunlıq birinshi dárejeli túsiniwler menen sáykeslendiriwdi, ekinshi – ilimiy, yaǵnıy enciklopediyalıq sózliklerde beriletuǵın bilimlerde qarama-qarsı qoyǵan. [4]

Koncept lingvokognitivlik qubılıs sıpatında – bul «biziń sanamızdı mental yamasa psixika járdeminde, insan tájiriybesi hám biliminde sáwlelenetuǵın maǵlıwmatlar birligi bolıp tabıladı; yadı, mentallıq sóz baylıǵı, sana tili hám konceptual sistemanı, mádeniyat ishindegi ol yaqı bul toparlar hám álbette, individum ushın áhmiyetli bolǵan jańadan payda bolǵan mental túsiniwler bar. Koncept túsiniwiniń bunday túsiniw hár túrli qatnas jasawdı birlestiriw múmkinshiligin beredi.

Koncept eki tárepleme ózgeshelikke iye. Bir tárepten, mádeniyat koncept kórinisinde insannıń mental dúnyasına kirse, basqa tárepten, insan koncept járdeminde mádeniyatqa kiredi hám baz da oǵan tásir kórsetedi. Koncepttiń kognitiv til iliminde, lingvokulturologiya, sonda-aq, ádebiyattanıw pánlerindegi túsindirmesi óz ara ózgeshelenedi. Koncept lingvomádeniy birlik sıpatında anaw yaqı mınaw xalıq mádeniyatınıń ózine tán táreplerin sáwlelendiredi. Usı kózqarastı basshılıqqa alıp maqalamızda qaraqalpaq ádebiy shıǵarmalar tilinde, awızeki sóylew tilinde ushırasatuǵın oǵada kóp mánili jáne de qurılıslıq jaqtan da hár qıylı ózgesheliklerde iye bolǵan naqıl-maqallarda adamnıń dene múshelerine baylanıslı sózler menen kelgen “júrek” hám “bawır” konceptli frazeologizmlerdi ilimiy kóz qarastan hám de olardıń konceptullıq mánilirin **naqıl-maqallar** mısasında analizledik. Naqıl-maqallardıń barlıǵında lingvokulturalogiyaniń predmeti bola bermeydi. Atap aytqanda, qandayda bir xalıqqa, mádeniyatqa tiyisli bolmaǵan, barlıq etnoslar ushın birdey tiyisli bolǵan naqıl-maqallar kiredi. Naqıl-maqal qandayda bir xalıqtıń tariyxı,

mádeniyatı, turmıs tárizi, ruwxıylığı menen tıgız baylanıslı bolıwı kerek.

Naqıl-maqallar ulıwmalasqan mánilerdi jáne de pikirdi tiyanaqlap, tımsallap jetkerip beriw xızmetin atqaradı. Gáp túrinde kelip, tamamlanğan oy-pikirdi bildiredi, kópshilik jaǵdaylarda úgit-násiyat mánisin bildirip keledi.

Qaraqalpaq tilinde naqıl-maqal hám frazeologizmlerdiń sıpatlı belgilerin hám ayrımshılıqların B.Yusupovanıń “Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında frazeologizmler” maqalasında professor J.Eshbaevtıń tómendegishe bólip kórsetiwi menen dálilleydi: adamnıń dene múshelerine baylanıslı

1) Frazelogiyalıq sóz dizbekleri bir mánige barabar bolıp keledi. Yaǵnıy sostavına kirgen jeke sózler óz mánisin joıtıp, ulıwma dizbek bir sóz mánisine barabar bolıp keledi.

Naqıl-maqallarda sózler óziniń jeke mánisin saqlap keledi hám oniń mánisi sol sózlerdiń mánisine baylanıslı boladı.

2)Naqıllar kópshilik jaǵdaylarda tıyanaqlı bir oydi bildirip, gáp formasında keledi.

3)Naqıl-maqallar oylanıwdı talap etip, turmıstan alınadı.

4)Naqıl-maqallar kóbinese, násiyat mánisine iye boladı.[5]

Usı aylırmashılardı esapqa alǵan halda naqıl-maqallar frazeologizmlerdiń izlertlew obyektine kirmeytuǵınlıǵın kóriwimizge boladı.

Al, frazeologizmler bolsa xalıq tiliniń eń kórkem, tásirsheń obrazlı súwretlew hám de tereń mánili tayar sóz úlgileri formasında hám sóz dizbegi túrinde de kelip, ózi qatnaslı sóz shaqaplarınıń grammatikalıq formaların qabıl etedi. Sonlıqtan, frazeologizmler naqıl-maqallar quramında komponent sıpatında qatnasadı. Mısalı:

"Kıtap sózi qulaq qurshın qandırar,

Aqmaq sózi **júrek-bawırını**di jandırar.[6:177]

degen naqılда qulaq qurshın qandırırw hám *júrek- bawırın jandırırw* frazeologizmleri qollanılgan. Júrek sóziniń tuwra mánisine qarayıtuǵın bolsaq, adamnıń júregi hám bawırın jasaw ushın áhmiyetli aǵzası esaplanadı júregi soǵıp turǵan hár qanday insan jasawda dawam etedi. "Júrek" konceptin lingvokulturalogiyalıq tárepten qarayıtuǵın bolsaq, bárinen de burın sezim belgisin, emocialar jámlengen bazası bolıp esaplanadı."Bawır" koncepti bolsa jaqınlıq, tuwısqanlıq mánilerin bildirip keledi. Joqarıda sóz etilgen misalda kitap oqıǵan adamnıń ózi de, sózi de aqıllı hám mánili janǵa jaǵımlı boladı, al kitap oqımaǵan adam aqılsız boladı.Sol ushın da júrek- bawırın jaǵıw sózi qıynalıw hám azaplanıw mánilerinde qollanılgan.

Sonday-aq, júrek jaylasıw ornı boyınsha gewdeniń ishki tárepinde basqa dene aǵzalarına salıstırǵanda dál orta böliminde jaylasqan.Júrek adamnıń janı esaplanadı.Júrek urıp tursa, insan ómir súredi. Sol tiykardan júrek sezim hám emocialar jámlerken bazalıq sezim orayı bolıp

esaplanadı. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, júrek tek ǵana sezim- tuyǵı, muxabbat ornalasqan jer emes insan zárırlıǵı onıń ruwxıy dunyası menen tolǵanıslar, hár qıylı pikirler shıdamlılıq, qorqaqlıq hám mártlik, batırılıq jámlengen oray bolıp ta esaplanadı.

Jigitte **júrek** bolsa,

Basta qayǵı bolmas.[6:147]

Erlık **júrekte** emes, bilekten.[6:114]

Attan atım nesi artıq,

Ózi tarlanıń kók bolsa,

Torsıldaq paqır ne qılsın.

Jigittiń **júregi** joq bolsa[6:115]

Joqarıda keltirilgen birinshi mısalda er-jigittiń mártligi onıń hesh nárseden qorqpaytuǵınlıǵın *jigitte júrek bolsa* sózleri arqalı bildirilgen. Al, ekinshi mısalda *erlik júrekte emes*, bilekten dep kúshli, batır bolıw ushın qorqpas júrektiń ózi jetkiliksiz, bilekte de kúsh bolıwı kerek ekenligi kórsetilgen. Úshinshi mısaldaǵı *jigit júregi joq bolsa*, - dep qorqaqlıq sezimin ańlatqan.

Qazaq tilshisi B.Bekniyazov óziniń "Qaraqalpaqstan Qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdiń lingvomádeniy analizi" degen dissertaciya jumısında "júrek koncepti menen kelgen frazeologizmlerdi adamnıń minez-qulqı, ómirge keliwi, ómiden ketiwi, quwanıw qásiyetlerin, as-awqat penen baylanıslı awırıwın, jaǵımsız emociya hám jaǵımlı emociyalarǵa tásiiri haqqında ańlatıp ótedi.[8:64]

Jawdan qaytpaǵan **júregim**,

Bir urtlam maydan qayta ma? [7:67]

Er-jigittiń **júregine**,

Er-júwenli at jayǵasadı.[7:66]

Joqarıda kórsetilgen mısallarda "júrek" koncepti adamnıń minez-qulına baylanıslı qollanılǵan. Birinshi mısalda *qaytpas júregim* dep qaytpas qaysar minezli jigitti bildirip kelgen. Ekinshi mısalda bolsa keń kewil, aq kókierek, jomart minezli jigitti bildirip turıptı.

Jáne de "júrek" koncepti naqıl-maqallarda unamsız sezimlerdi, jaǵımsız emociya bunnan basqada hár qıylı mánilerde ushırasadı. Mısalı: "Kewil", "Dárt" hám "Jan" mánilerinde de qollanılǵanın kóriwimizge boladı.

Jaqsı sóz kewilge unar,

Jaman sóz- **júrekti** tırnar.[6:69]

Qulaqtan kirgen ǵiybat sóz,

Júrekke qatar muz bolıp.[6:114]

Miyrimlilik-**júrekten**,

Miyrimsizlik-bilekten.[6:74]

Jırawlar jıraw bola almas,

Júreginde nama-xatı bolmay,

Jawgerler jawğa baralmas,

Jeteginde jaraw at bolmay.[6:92]

Joqarıda keltirilgen birinshi hám ekinshi mısallarda unamsız emociallardı bildirip kelgen.*Júrekti turnar* sózi arqalı kewilge tiyiw, awır sózge qapa bolıw, kewili qalıw mánisinde kelgen.Ekinshi mısalda bolsa júrekke qatar muz bolıp sózi kewilde óshpes dart, jara bolıp qaladı, degen mánisin beredi.Úshinshi naqılдағы miyrimlilik ishten sezim arqalı shın kewilden shıǵadı mánisin berip turıptı.Sonǵı naqılmızda bolsa *Júreginde nama- xatı bolmay* sózi arqalı kewilinde qálew,dárt-qayǵısı bolmasa jıraw bola almas dep bir ǵana júrek sózi arqalı tujırımı ıqsham etip jetkerip berilgen.

Júrek adamnıń bul ómirde jasawı ushın baslı aǵza bolıp esaplanadı, al bawır bolsa adam organizimnıń eń joqari qabatında júrekke jaqın jaylasqan, ol medicinada awqat sińiriw hám ósiw ushın kerekli garmonlardı ajıratıp berip turıwı bizge belgili. Sol ushın da júrek hám bawır sózleri birge qollanıladı, grammatikalıq jaqtan jup sóz formasında al leksika-semantikalıq tárepten bolsa, hár qıylı konceptlik mánilerde ushırasadı.

Qızdı berseń mártke ber,

Júrek-bawırnı janbasın.[7:57]

"Kıtap sózi qulaq qurshın qandırar,

Aqmaq sózi **júrek-bawırnı**di jandırar.[6:177]

Jaǵ degende jat jaqsı,

Qan jutqanda qarindas,

Júrek-bawırnı eljirer.[7:67]

Joqarıda keltirilgen mısallarda júrek-bawır sózi grammatikalıq jaqtan jup sóz formasında, al leksika-semantikalıq tárepten bolsa tuwısqanlıq,jaqınlıq mánisinde qollanılıp kelgen hám tuwǵan tuwısqan yáki perzent ushın qıynalıw, qayǵırıw mánilerinde qollanılgan.Ekinshi naqılдағы júrek-bawır jup sózi konceptlik tárepten ishten qıynalıw,azaplanıw mánilerinde kelgen.

Tuwısqanlıq, aǵayınshilik, jaqınlıq, bir insandı jaqınnı dep biliw, jáne de bir áke bir anadan tuwılǵanlıǵın bildiriw mánisin beriwshı "bawır" konceptin naqıl-maqallarda kóplep kóriwimizge boladı.

Jatta júrgen **bawırlastan**,

Jaqındaǵı dos artıq.[6:88]

Ağa-**bawırdan**, ini tastan.[6:66]

Anası ólgen jetimge,

Qaytıp ana tabılmas.

Ákesi ólgen jetimge,

Anası bolar **bawırlas**.[6:38]

Bawırına basqandı

Tósiń menen sıypala.[6:99]

Qaraqalpaq xalqı óziniń kóplep úrp-ádet dástúrlerine bay xalıq.Bul dástúrlerdin biz insanlar ómirinde ornı ayrıqsha esaplanadı.Qaraqalpaq úrip-ádetleri jazılmaǵan nızam bolsa da, elege shekem milliy mádeniyatın hám ózligin joytpastan xalıq arasında ómir súrip kiyatır.Xalıq awızeki dóretpesi esaplanǵan naqıl-maqallar quramında da dástúrlerdin saqlanıp qalǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Ókpe ber, **bawır** ber,

Sıbaǵamdı táwir ber.[6:95]

Joqarıda keltirilgen naqılda "bawır" koncepti sawǵa mánisinde kelgen.Qaraqalpaq xalqı áyyemnen sharwa xalqı bolǵanlıqtan úyine kelgen miymandı atasınday sıylap,"ustıqan" beriw,yaǵnıy taǵamnın góshli jerin qonaqtın payı dep esaplawı dástúri bar.Bul "ustıxan" súyekli gósh, yaǵnıy "sıbaǵa" mánisin bildiredi.Bir jerge birinshi ret miymańǵa barǵanda sol miyman ushın arnawlı awqat pisirilip súyekli góshti tuwrıp, óz aldına jegizedi.Al, qaytarda eger qonaq asıǵıslı túrde awqat jewge waqtı bolmasa,oǵan esigimizden bos qol ketpesin dep "ustıqanlı gósh"ti úyińizge barıp, awqat etip jeń dep qonaq ası sıpatında shiykiley de berip jiberetuǵın bolǵan. Bul degenimiz, súyekli góshti arnayı túrde ózine berip jiberiw- sıylasıq, húrmettin belgisi bolıp esaplanadı.Naqılda keltirilgen *ókpe ber, bawır ber* dep, sıbaǵalı súyekli góshin bolmasa da ókpe-bawır-aq boladı,- dep astarlı, sıpayı mánide jetkerip berilgen.

Juwmaqlap aytqanda, júrek hám ókpe sózleri qatnasqan naqıl-maqallarda qaraqalpaq xalqının milliy mádeniyatı,qádiriyatları,úrp-ádetleri óz kórinisin tapqan.

REFERENCES

1. Abdinazimov Sh, Tolıbaev X.Lingvokulturologiya.Nókis.2020.140.
2. Babushkin, A.P. (ed.) (1996). Types of concepts in language lexical-phraseological semantics.Voronezh: Publishing house of Voronezh State University, 104 p. [in Russian]
3. Boldyrev. N.N. (2001). Concept and word meaning. In: Sternin, I.A. (ed.), Methodological problems of cognitive linguistics: a scientific publication, (pp.25-36). Voronezh: VGU. [inRussian]

4. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой / Отв. ред. М.В.Ляпон. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН: Институт русского языка им. В.В.Виноградова). С.606–622.
5. Юсупова.Б.Т. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеўлер.Ташкент-2016.65.
6. Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tom. NÓKIS “ILIM”2014.
7. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları.Nókis:Qaraqalpaqstan,1995-72bet.
8. Bekniyazov B."Qaraqalpaqstan Qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdiń lingvomádeniy analizi". PhD dissertaciya.-Nókis, 2020-j.